

СЕЛЕКЦІЯ, НАСІННИЦТВО

УДК 633.85:631.523

СЕЛЕКЦІЯ НА ГЕТЕРОЗИС РІПАКУ ОЗИМОГО НА ОСНОВІ ЦИТОПЛАЗМАТИЧНОЇ ЧОЛОВІЧОЇ СТЕРИЛЬНОСТІ

ВИШНЕВСЬКИЙ С.П.

orcid.org/0000-0002-0724-162X

Інститут кормів та сільського господарства Поділля НААН

Постановка проблеми. У роботі представлені результати досліджень (2014–2017 років) зі створення вихідного матеріалу для селекції гібридів ріпаку озимого на основі цитоплазматичної чоловічої стерильності.

Встановлено, що одержані високопродуктивні гібриди мали прояв гетерозису в інтервалі 65–71%.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Типовим прикладом гетерозису серед рослин є ріпак, який в дикому стані не виявлено, але за своєю природою він є природним амфідиплоїдом. Його гібридне походження є результатом спонтанного схрещування капусти та суріпиці. Капуста *Brassica oleracea* (2n–18, геном CC) та суріпиця *Brassica campestris* (2n–20 геном AA) – ріпак *Brassica napus* з генетичною формулою AACС (2n–38). Ріпак як рослина гілляста значно міняє продуктивність зі зміною кількості гілок першого та другого порядків, що пов'язано з інтенсифікацією процесів росту, та схильністю до значного прояву гетерозису [1, 2, 3, 4, 5].

Практичне використання гетерозису у великій кількості культур на мільйонах гектарів по всьому світу є показником успішності. Ступінь гетерозису в ріпаку був проаналізований в ряді досліджень. В ярих гібридів ріпаку спостерігається прояв гетерозису на рівні 30% з інтервалом 20–50%, в той час як для гібридів озимого ріпаку, середній прояв гетерозису 50%, тобто в межах від 20 до 80%. Є повідомлення про прояв гетерозису у озимого ріпаку 120% для врожаю насіння [6]. Рівень гетерозису, що виявлений при дослідженні може виправдати розробку комерційних гібридів F₁ [7; 8; 9; 10].

Зараз прогрес під час створення нових гібридів ріпаку озимого базується на виведенні і впровадженні гетерозисних гібридів. Це обумовлено рядом суттєвих біологічних і технологічних переваг гібридів перед сортами-популяціями. Це стало можливим, завдяки використанню ефекту цитоплазматичної чоловічої стерильності (ЦЧС).

Під час створення гібридів ріпаку озимого здебільшого використовується 3 типи цитоплазматич-

ної чоловічої стерильності Ogura, Napus, Polima [11].

Мета. Створення вихідного матеріалу для селекції гібридів ріпаку озимого на основі цитоплазматичної чоловічої стерильності.

Матеріали, умови і методика досліджень. Вихідним матеріалом стали сорти, гібриди, лінії індивідуального добору Інституту кормів та сільського господарства Поділля НААН, колекційні зразки вітчизняної та зарубіжної селекції. Було використано 52 генотипи ріпаку озимого, який ми використовували у 2014–2016 роках як батьків для запилення із формою з цитоплазматичною чоловічою стерильністю.

Матеріал для схрещування добирався з урахуванням багаторічного досвіду попередніх років, за насінневою продуктивністю, зимостійкістю, олійністю, довжиною вегетаційного періоду, ураженням збудниками хвороб і пошкодженням шкідниками.

Умови проведення. Дослідження проводилися в селекційній сівозміні, ґрунти за агрономічною характеристикою переважно сірі опідзолені, шар ґрунту 0–30 см, гумусу 2,0%, гідролізованого азоту 9,6 мг/100 гр, рухомого фосфору за Чіріковим 13,0 мг/100 гр, обмінного калію за Чіріковим 11,5 мг/100 гр, гідролітична кислотність Нr 3,5 мк.екв./100 гр ґрунту, сума поглинутих основ 13 мк.екв./100 гр, рН– 5,5.

За агрокліматичними показниками територія дослідних полів Інституту кормів та сільського господарства Поділля НААН відноситься до зони з помірно-континентальним кліматом. Найближча метеостанція розташована в м. Вінниця. Метеорологічні місячні дані, показники середньомісячної температури та кількості опадів показані в таблиці 1.

Під час вегетації проведені фенологічні спостереження за ростом і розвитком рослин, відзначені повні сходи, фази утворення листків, розетки, бутонізації, стеблуння, утворення суцвіть, початку й кінця цвітіння.

Таблиця 1 – Середньорічна температура повітря та сума атмосферних опадів в роки проведення досліджень

Період	Місяці											
	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII
Сума опадів, мм												
2014-	47	32	30	43	20	32	19	42	37	34	36	15
2015-	4	35	46	54	14	35	50	19	30	54	52	43
2016-	31	3	63	52	36	28	39	63	40	28	20	50
Ср.баг.	68,0	46,0	38,0	42,0	44,0	40,0	38,0	35,0	49,0	63,0	87,0	92,0
Сума температур, С												
Період	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII
2014-	20,0	14,5	7,1	1,4	-2,1	-1,1	-1,3	4,0	8,5	15,3	19,3	21,2
2015-	21,2	17,0	7,1	4,2	1,7	-5,2	2,2	4,0	11,8	14,2	19,4	20,8
2016-	19,9	15,9	5,8	1,1	-2,1	-5,8	-3,1	5,7	9,2	13,9	19,1	19,9
Ср.баг.	17,7	13,4	7,7	1,9	-2,5	-5,8	-4,3	0,2	8,0	14,1	17,1	18,3

Урожай обліковувався методом суцільного обмолоту, вміст олії в насінні визначався на комп'ютерному аналізаторі й методом С.В. Рушковського, глюкозинолати методом паперового глюкотесту, вміст ерукової кислоти – методом помутніння нагрітого до 70°C розчину в етанолі (1:80) олії (0,1 мл) з раптовим її охолодженням (+21°C).

Результати досліджень. Робота по гетерозисній селекції проводилася з використанням форми озимого ріпаку з чоловічою цитоплазматичною стерильністю. Гібриди ріпаку озимого, отримані на цій основі, є перспективними, тобто такими, що значно перевищують сорти ріпаку за урожайністю, стійкістю та якісним показником продукції.

Облік урожаю гібридів першого покоління 2016 року в порівнянні з урожаем батьківської форми (Р) і стандартом (С) показав, що як правило, гібриди ріпаку характеризуються гетерозисом і значно перевищують по урожаю як батьківську форму, так і стандарт. Так в 2016 році з 25 гібридів 17 гібридів перевищили стандарт на 2–89%, і 13 перевищили батьківську форму на 2–104%.

За показниками урожайності, вмістом ерукової кислоти, глюкозинолатів з 25 комбінацій у 2016 році виділилися комбінації, які перевищили за урожайністю сорт стандарт Чорний велетень і свою батьківську форму: 3♀ (ЦЧС) × ♂ (НПЦ 9800 × Ліраджет), 11♀ (ЦЧС) × ♂ Відбір Арт 1, 12♀ (ЦЧС) × ♂ (Вотан × Livins), 13♀ (ЦЧС) × ♂ (Livins × Барос), 14♀ (ЦЧС) × ♂ Відбір Антарія, 18♀ (ЦЧС) × ♂ (Ліраджет × Лібея), 22♀ (ЦЧС) × ♂ (Вотан × Livins). Результати урожаю та якісні показники олії гібридів першого покоління 2016 року представлені в таблиці 2.

В 2016 році була додатково проведена гібридизація ще по 19 комбінаціям з стерильною формою для подальшого пошуку форм закріплювачів стерильності та відновлювачів фертильності. Також була повторно зроблена гібридизація за комбінаціями 2015 року для отримання гібридного насіння. За результатами випробування 2016 року кращі 7 комбінацій були знову висіяні в гібридному розсаднику F₁. В 2017 році у дослідженнях з прояву гетерозису та створенні на їх основі високо гетерозисних гібридів з використанням (ЦЧС) були використані 19 нових гібридів.

Показники 2017 року в порівнянні з урожаем батьківської форми і стандартом показали, що гібриди ріпаку характеризуються гетерозисом і значно перевищують за урожаем як батьківську форму, так і сорт стандарт. Так в 2017 році з 26 гібридів 22 перевищили стандарт на 0,8 – 63% і з 25 – перевищили батьківську форму на 0,8 – 59%.

За якісними показниками олії і урожайністю виділилися такі номери: 2 ♀ (ЦЧС) × ♂ (Світоч × Отаман), 5 ♀ (ЦЧС) × ♂ (Форте × Чорний велетень), 6 ♀ (ЦЧС) × ♂ (Ліраджет × Дар ланів), 10 ♀ (ЦЧС) × ♂ ((Діана × Світоч) × (Б × Діана) , 14 ♀ (ЦЧС) × ♂ ((Чорний велетень × Горизонт) × Данте), 15 ♀ (ЦЧС) × ♂ (Нельсон × Горизонт), 17 ♀ (ЦЧС) × ♂ ((Горизонт × Л184) × Дар ланів), 18 ♀ (ЦЧС) × ♂ (Атлант × Горизонт), 21 ♀ (ЦЧС) × ♂ (НПЦ 9800 × Ліраджет), 22 ♀ (ЦЧС) × ♂ Відбір Арт 1, 23 ♀ (ЦЧС) × ♂ (Вотан × Livins), 24 ♀ (ЦЧС) × ♂ (Livins × Барос), 25 ♀ (ЦЧС) × ♂ Відбір Антарія, 26 ♀ (ЦЧС) × ♂ (Ліраджет × Лібея), 27 ♀ (ЦЧС) × ♂ (Вотан × Livins). Результати представлені в таблиці 3.

Таблиця 2 – Урожайність та якісні показники олії гібридів озимого ріпаку (F₁) на основі цитоплазматичної чоловічої стерильності (2016р.)

Назва	Урожайність т/га	Порівняння з батьківською формою (P) т/га	Порівняння з стандартом (С) т/га	Ерукова кислота %	Глюкозинолатів мкмоль/г.
<u>St Чорний велетень</u>	4,82	—	—	0,25	4,8
1.♀(ЦЧС) × ♂ Антарія	7,02	2,25	2,20	1,9	9,6
2.♀(ЦЧС) × ♂ (Вотан × Ліраджет)	7,71	0,18	2,89	2,1	4,8
3.♀(ЦЧС) × ♂ (НПЦ 9800 × Ліраджет)	7,52	2,24	2,70	0,1	4,2
4.♀(ЦЧС) × ♂ Чорний велетень	2,70	-2,15	-2,12	1,6	1,2
5.♀(ЦЧС) × ♂ (Лібея × Ліраджет)	2,22	-3,35	-2,60	3,1	12,0
6.♀(ЦЧС) × ♂ (Відбір Чорний велетень × Отаман)	3,57	-1,41	-1,25	17,1	3,4
7.♀(ЦЧС) × ♂ (Данте × Дар Ланів)	5,59	0	0,77	1,9	7,2
8.♀(ЦЧС) × ♂ (Ліраджет × Livins)	3,10	-1,68	-1,72	1,3	2,4
9.♀(ЦЧС) × ♂ (Ліраджет × Лібея)	5,61	-2,00	0,79	2,6	2,4
10.♀(ЦЧС) × ♂ (НПЦ 9800 × Вотан)	7,31	-1,11	2,49	4,6	4,8
11.♀(ЦЧС) × ♂ Відбір Арт 1	4,92	0,42	0,1	0,0	4,8
12.♀(ЦЧС) × ♂ (Вотан × Livins)	7,33	0,62	2,51	0,1	9,6
13.♀(ЧЦС) × ♂ (Livins × Барос)	7,81	0,58	2,99	0,1	2,4
14.♀(ЦЧС) × ♂ Відбір Антарія	7,12	1,90	2,30	0,4	4,8
15.♀(ЦЧС) × ♂ Відбір Чорний велетень	7,39	1,61	2,57	1,5	9,6
16.♀(ЦЧС) × ♂ (Дар Ланів × Алігатор)	8,72	4,37	3,90	4,0	2,4
17.♀(ЦЧС) × ♂ Гіпаніс	7,91	4,04	3,09	2,0	9,6
18.♀(ЦЧС) × ♂ (Ліраджет × Лібея)	8,10	0,30	3,28	0,0	12,0
19.♀(ЦЧС) × ♂ Відбір Горизонт	5,20	-2,42	0,38	6,0	12,0
20.♀(ЦЧС) × ♂ (Ліраджет × Світоч)	1,70	-4,20	-3,12	0,5	12,0
21.♀(ЦЧС) × ♂ Відбір (Ліраджет × Лібея)	5,10	0,15	0,28	2,0	12,0
22.♀(ЦЧС) × ♂ (Вотан × Livins)	9,10	2,90	4,28	0,0	2,4
23.♀(ЦЧС) × ♂ (Лібея × Світоч)	1,70	-4,15	-3,12	1,5	0,0
24.♀(ЦЧС) × ♂ (Чорний велетень × Отаман)	1,10	-6,00	-3,72	4,0	12,0
25.♀(ЦЧС) × ♂ (Амор × Чорний велетень)	—	—	—	—	—
26.♀(ЦЧС) × ♂ (Алігатор × Дар Ланів)	—	—	—	—	—
27.♀(ЦЧС) × ♂ (Атлант × Алігатор)	3,00	-2,55	-1,82	1,5	12,0
НІР ₀₅	0,03				

Таблиця 3 – Урожайність та якісні показники олії гібридів озимого ріпаку (F₁) на основі цитоплазматичної чоловічої стерильності (2017р.)

Назва	Урожайність т/га	Порівняння з батьківською формою (P) т/га	Порівняння з стандартом (С) т/га	Ерукової кислоти %	Глюкозинолатів мкмоль/г.
1 St Чорний велетень	4,78	—	—	0,0	2,4
2 (ЦЧС) × (Світоч×Отаман)	4,94	0,24	0,16	0,1	2,4
3 (ЦЧС) × (Дар ланів×Лівінс)	6,26	0,05	1,48	4,1	9,6
4 (ЦЧС) × (Форте×Барос)	4,55	0,32	-0,23	4,0	4,8
5 (ЦЧС) × (Форте×Чорний велетень)	5,11	1,34	0,33	0,1	12,0
6 (ЦЧС) × (Ліраджет×Дар ланів)	5,23	0,12	0,45	0,4	4,8
7 (ЦЧС) × (Вікінг×Алігатор)	5,83	0,18	1,05	2,1	4,8
8 (ЦЧС) × (Дар ланів×Чорний велетень)	4,22	0,42	-0,56	3,6	4,8
9 (ЦЧС) × (Лібея×Лівінс)	3,77	-0,11	-1,01	3,5	4,8
10 (ЦЧС) × ((Діана ×Світоч)×(Б×Діана))	5,21	0,18	0,43	0,0	2,4
11 (ЦЧС) × (Вінер×Алігатор)	3,63	0,30	-1,15	13,0	2,4
12(ЦЧС) × ((Лібея×Світоч)×(Горизонт×Л184))	5,87	1,01	1,09	6,6	9,6
13 (ЦЧС) × ((Вікінг×Алігатор)×Вісбі)	6,97	1,64	2,19	3,3	4,8
14 (ЦЧС) × ((Чорний велетень×Горизонт)×Данте)	6,85	1,51	2,07	0,0	9,6
15 (ЦЧС) × (Нельсон×Горизонт)	6,76	1,66	1,98	0,1	0,6
16 (ЦЧС) × (PR45Д03×Горизонт)	5,11	0,78	0,33	1,9	9,6
17 (ЦЧС) × ((Горизонт×Л184)×Дар ланів)	5,67	0,56	0,89	0,2	12,0
18 (ЦЧС) × (Атлант×Горизонт)	6,43	2,34	1,65	0,0	0,0
19 (ЦЧС) × (Форте×Світоч)	4,24	1,05	-0,54	2,5	4,8
20 (ЦЧС) × ((Атлант×Алігатор)×П145А01)	4,87	0,43	0,09	6,9	12,0
21 (ЦЧС) × (НПЦ 9800×Ліраджет)	6,73	2,49	1,95	0,4	12,0
22 (ЦЧС) × АРТ1	4,82	0,17	0,04	0,0	4,8
23 (ЦЧС) × (Вотан×Лівінс)	6,11	0,99	1,33	0,4	9,6
24 (ЦЧС) × Лівінс×Барос	6,80	0,60	2,02	0,2	4,8
25 (ЦЧС) × Відбір Антарія	6,74	1,03	1,96	0,4	2,4
26 (ЦЧС) × (Ліраджет×Лібея)	7,06	0,56	2,28	0,4	2,4
27 (ЦЧС) × (Вотан×Лівінс)	7,78	2,06	3,00	0,0	0,0
НІР ₀₅	0,03				

Отже за результатами двох років вивчення прояву гетерозису у гібридів ріпаку озимого із використанням форми з чоловічою цитоплазматичною стерильністю показник урожайності 2016 року в цілому по 25 комбінаціях склав 5,73 т/га, що на 0,91 т/га перевищує сорт стандарт, а в 2017 році урожайність по 26 комбінаціях склала 5,25 т/га, що на 0,47 т/га вище стандарту.

За результатами дворічного випробування ми маємо такі результати – 2016 рік загальна середня урожайність склала 7,41 т/га, що на 2,59 т/га пере-

вищило стандарт. В 2017 році вказані комбінації показали загальну середню урожайність 6,58 т/га, що на 1,80 т/га вище стандарту. Прояв гетерозису в гібридів озимого ріпаку в середньому за два роки спостерігався в діапазоні 65–71%, в той час як для гібридів ріпаку озимого середній прояв батьківського гетерозису є 50%. Головним завданням на нинішньому рівні наших досліджень є створення гібридів озимого ріпаку з використанням форми із чоловічою цитоплазматичною стерильністю і отримання гібридів F₁ з 0% проявом стерильності, що

дасть можливість їх використання у сільськогосподарському виробництві.

Висновки. Одержані гібриди ріпаку озимого на основі цитоплазматичної чоловічої стерильності мали прояв гетерозису в діапазоні 65–71%, що є перспективним показником в селекції на гетерозис.

Встановлено перевагу гібридів F₁ над сортами, тому сьогодні створення гетерозисних гібридів озимого ріпаку є пріоритетним напрямом в селекції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гайдаш В. Д. Ріпак: монографія / під. ред. Гайдаша В. Д. Ужгород: Сіверсія, 1998. 374 с.
2. Song, K. Polyphyletic origins of *Brassica napus*: new evidence based on organelle and nuclear RFLP analyses / Song, K. and T.C. Osborn. *Genome* 35, 1992. 992–1001.
3. Jack Brown U. S., Jim B. Davis, Mary Lauver, Don Wysocki Canola Association Canola Growers Manual. University of Idaho & Oregon State University. July 2008. P. 71.
4. Cytoplasmic male sterility and inter and intra subgenomic heterosis studies in Brassica species: A REVIEW. *Journal of Agricultural Sciences* Vol. 59, No. 3, 2014 P. 207–226
5. The Biology of Brassica napus L. (canola) Australian Government Office of Gene Technology visit. Version 2: February. 2008. P. 59. URL: <http://www.ogtr.gov.au/internet/ogtr/publishing.nsf/content/canola>.
6. Azizinia S. Combining Ability Analysis of Yield Component Parameters in Winter Rapeseed Genotypes (*Brassica napus* L.) *Journal of Agricultural Science*. 2012. Vol. 4. No. 4. P. 51–59.
7. Schuler T. j., Hutcheson D. S., Downey R. K. Heterosis in intervarietal hybrids of summer turnip rape in western Canada. *Canadian Journal of Plant Science*. 1992. Jan. P.127–136. URL: www.nrcresearchpress.com by.
8. Snowdon R. Public-private interaction for research related to oilseed rape breeding in Germany / Snowdon R., Wittkop B. etc. 17th Australian Research Assembly on Brassicas (ARAB). 2011. August. P. 24–32.
9. Литун П. П., Кириченко В. В., Бондаренко Л. В. Гетерозис по признакам с системным контролем у растений и его прогнозирование / Тр. по фунд. и пр. генетике (к 100-летию юбилею генетики). Харьков: Штрих, 2001. С. 151–169.
10. Івко Ю. О. Ефект гетерозису у гібридів F₁ ріпаку озимого. *Вісник Сумського національного*

аграрного університету. Серія «Агронімія і біологія». 2010. Вип. 10. С. 125–129.

11. Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции. Том 170. СПб.: ВИР, 2012 р. С.255

REFERENCES:

1. Gaidash, V.D. (1998), Raps: monografiya [Rape: monography], Siverstsiy, Uzhgorod, Ukraine.
2. Song, K. Polyphyletic origins of *Brassica napus*: new evidence based on organelle and nuclear RFLP analyses / Song, K. and T.C. Osborn. *Genome* 35: 1992. pp. 992–1001.
3. Jack Brown, U.S. Canola Association Canola Growers Manual / Jack Brown, Jim B. Davis, Mary Lauver and Don Wysocki. University of Idaho & Oregon State University. July 2008 P. 71.
4. Cytoplasmic male sterility and inter and intra subgenomic heterosis studies in Brassica species: A REVIEW / *Journal of Agricultural Sciences*. Vol. 59, No. 3, 2014. pp. 207–226
5. The Biology of Brassica napus L. (canola). (2008). Australian Government Office of Gene Technology visit. Version 2: February P. 59. URL: <http://www.ogtr.gov.au/internet/ogtr/publishing.nsf/content/canola>.
6. Azizinia, S. (2012). Combining Ability Analysis of Yield Component Parameters in Winter Rapeseed Genotypes (*Brassica napus* L.). *Journal of Agricultural Science*. Vol. 4. No. 4. pp. 51–59.
7. Schuler, T.j., Hutcheson, D.S., & Downey, R.K. (1992). Heterosis in intervarietal hybrids of summer turnip rape in western Canada / Schuler T. j., *Canadian Journal of Plant Science*. Jan. pp.127–136. URL: www.nrcresearchpress.com by.
8. Snowdon, R. (2011). Public-private interaction for research related to oilseed rape breeding in Germany / Snowdon R., Wittkop B. et. al. 17th Australian Research Assembly on Brassicas (ARAB). August. pp. 24–32.
9. Litun, P.P. (2001). Geterozis po priznakam s sistemnym kontrolem u rasteniy i ego prognozirovaniye. [Heterosis on the basis of systemic control of plants and its prediction]. Kharkov: Shtrikh. pp. 151–169
10. Івко, Ю.О. (2010). Ефект гетерозиса у гібридів F₁ рапса озимого. [The effect of heterosis on hybrids F₁ of winter rape]. *Bulletin of the Sumy National Agrarian University. Series "Agronomy and Biology"*. Ukraine.
11. Trudy po prikladnoy botanike. genetike i selektsii [Works on applied botany, genetics and selection]. (2012) Volume 170. SPb. VIR, Russia.